

МАНГИТЛАР СУЛОЛАСИ ДАВРИ ҚАРШИ ШАҲРИ ТАРИХИЙ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР ХОРИЖ САЁҲАТЧИЛАРИ ТАЛҚИНИДА.

Ў.Дустмуродов.

*Ахборот технологиялар ва менежменти
университети магистранти*

Аннотация. Ушбу мақолада Мангитлар ҳукмронлиги давридаги Қарши шаҳрининг тарихий демографик жараёнларига, жойлашуви, шаҳарини демографик жиҳатдан қулай ва муҳим савдо йўлида жойлашганлиги, Бухоро амирлигини қўшни - Афғонистон, Эрон каби давлатлар билан ҳар томонлама алоқалар олиб боришга имконият яратган шаҳар эканлиги асосланган. Қарши шаҳрига турли йилларда таширф буюрган рус, инглиз ва бошқа тадқиқотчилар (Н. Хаников, Н.Маев, Б.Литвинов, А. Борнс, П. Демезон, Ҳ.Вамбери ва бошқа) шаҳарнинг тузилиши, демографик жойлашуви масаласидаги турли маълумотлар таҳлил этилиб, шаҳарнинг тарихий демографик жараёнлари шарҳланди.

Таянч сўзлар: Мангит, сақлов дарвозаси, Чорсу, Регистон, Сардоба гумбази, верст, “Қаландархона”, Керки, Бухоро дарвозаси, Амир Темур дарвозаси.

Аннотация. Эта статья основана на исторической демографик расположении города Карши во времена правления Мангитов, его демографический удобном и важном торговом пути, городе Бухара, который позволил Эмирату установить всеобъемлющие отношения с соседними странами, такими как Афганистан и Иран. Российские, английские и другие исследователи (Н. Хаников, Н. Маев, Б. Литвинов, А. Борнс, П. Демезон, Х. Вамбери и др.), Посетившие Карши в разные годы, проанализировали различные данные о структуре и демографический положении города. была прокомментирована историческая демографический города.

Ключевые слова: Мангит, складские ворота, Чорсу, Регистан, Сардобинский купол, верста, «Каландархана», Керки, Бухарские ворота, ворота Амира Темура.

Annotation. This article is based on the historical demographics location of the city of Karshi during the reign of the Mangits, its demographics convenient and important trade route, the city of Bukhara, which allowed the Emirate to establish comprehensive relations with neighboring countries such as Afghanistan and Iran. Russian, English and other researchers (N. Khanikov, N. Maev, B. Litvinov, A. Borns, P. Demezov, H. Vamberi and others) who visited Karshi in different years analyzed various data on the structure and demographics location of the city. the historical demographics of the city was commented.

Key words: Mangit, storage gate, Chorsu, Registan, Sardoba dome, verst, "Qalandarkhana", Kerki, Bukhara gate, Amir Temur gate.

XVIII аср иккинчи ярмидан 1920 йилгача Манғитлар сулоласи даврида Бухоро амирлигининг қўшни давлатлар билан алоқалар сезиларли ривожланган бир паллада, амирликнинг марказий шаҳарларидан бири Қарши шаҳри шарқий ва ғарбий Бухоро шаҳарларини боғловчи ўзига хос кўприк вазифасини ўтаб келган. Қарши шаҳрини географик жиҳатдан қулай ва муҳим савдо йўлида жойлашганлиги, Бухоро амирлигини қўшни - Афғонистон, Эрон каби давлатлар билан ҳар томонлама алоқалар олиб боришга имконият яратган. Айти пайтда, Самарқанд, Тошкент шаҳарларини, Фарғона водийсини қўшни ҳудудлар билан олиб бориладиган иқтисодий, савдо ва маданий алоқалари ҳам айнан шу шаҳар орқали амалга оширилганлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Шунингдек, шаҳар ҳарбий стратегик жиҳатдан муҳим ҳудудда жойлашганлиги сабабли, Россия империясининг ҳарбий нуқтаи назаридан диққат марказида бўлиб келган.

Қарши шаҳрига турли йилларда ташриф буюрган рус ва бошқа тадқиқотчилар шаҳарнинг тузилиши, тарихий демографик жойлашуви масаласида турли маълумотларни келтириб ўтишган.

1841-1842 йилларда Бухоро амирлигига бир қатор элчилар билан муҳим топшириқларни бажариш учун ташриф буюрган шарқшунос Н.Хаников ўзининг “Бухоро хонлиги тавсифи” асарида Қарши шаҳри тузилиши тўғрисида тўхталиб, қуйидагича: Шаҳар умумий марказга эга бўлиб, 3 та девор билан ўраб олинган. Биринчиси, ўрдани эски шаҳардан, иккинчиси, эски-шаҳар, яъни кўрғонни, учинчиси эса янги шаҳар-қалъани ўраб олган, -деб тасвирлайди. (1:108). Тадқиқ этилаётган даврда Қарши шаҳри тузилиши жиҳатидан Ўрта Осиё шаҳарларига хос тарзда уч қисмдан иборат бўлган. Шаҳар ўрдаси нотўғри тўртбурчак кўринишидаги девор билан ўралган бўлиб, битта Сақлов дарвозага эга эди. Ўрда 2,5 га майдонни эгаллаган ва катталиги бўйича Шаҳрисабз ўрдаси ҳамда Бухоро аркидан каттароқ бўлган. (2: 33)

1879 йилда шаҳарга ташриф буюрган Н. Маев эса “У ҳозир Хаников давридаги мавжуд деворлардан анча ташқарига силжиган. Энди у деворлардан ном-нишон йўқ.

Қарши катта шаҳар эмас. Бир неча соатда унинг барча эгри-бугри ва тор кўчаларини айланиб чиқишга улгурдик. Икки тарафда бозор катта кўча Чорсу орқали тўғри тўрт бурчак шаклидаги Регистонга олиб чиқади. Регистоннинг икки қарама қарши томонида Абдуллахон мадрасаси ва Катта Жомеъ масжиди жойлашган. Қолган икки тарафи савдо расталари билан банд ҳамда шимолда Чорсу, жанубда тоза ва ажойиб сақланган худди унга ўхшаш Сардоба гумбази қад кўтарган. Ёмғир сувини сақлайдиган ҳовуз шундай аталади. Ҳовузни қум, чанг тушишидан ва қуёшнинг иссиқ нурларидан асраш учун устига пишиқ ғиштдан гумбаз қуришади. Унинг тепасида думалоқ туйнук, ён томонларида бир неча дарча бўлади.

Регистонга бутун шаҳарнинг жон томири бўлган тўртта кўча келиб қўшилади. Уларнинг биридан юриб, Гули мадрасаси ёнидан ўтсангиз яқингинада қурилган Шермуҳаммад мадрасасини кўрасиз. Ундан яна сал юрилса, Ўрда ёки Арк дарвозаси жойлашган бошқа майдонга чиқиб қоласиз, деб тасвирлаб берган”(3:№24; 65).

Кейинги давр тадқиқотларида эса Қарши қалъаси шимоли – шарқий деворининг узунлиги тахминан 120 м, жанубий деворларники 150 м ва 160 м, шимоли – ғарбий деворининг узунлиги эса 180 метрни ташкил этганлиги кўрсатиб ўтилган.(4: 73)

1894 йилда шаҳарда бўлган Б. Литвинов кундаликларида ; “ Жанубдан катта Керки йўли бўйлаб Қарши боғлари 3 верст масофага чўзилиб кетган. Кенг ва камоннинг ўқидай тўппа-тўғри(кенглиги 50 сажен) бозор жойлашган кўчага чиқиш учун чапдан еттита ва ўнгдан саккизта кесишган кўчани босиб ўтиш керак. Етиб кескин ўнгга қайрилганда катта ёпиқ бозорга дуч келасиз. Унинг чап тарафидан баъзи жойларини қабристон туртиб чиққан. Бозорнинг узунлиги 0.5 верст ва бу бозор кўча шаҳар девори дарвозасига бориб тақалади. Дарвоза бус-бутун иккита минора ва қаровуллар томонидан кўриқланади. Шу жойдан кўча ажралиб, бир верстга яқин ўнгга ва чапга қайрилади. Шаҳар марказида жойлашган “элчихона”га боргунингизча чапдан бешта ва ўнгдан ҳам шунча кўча унга келиб қўшилади. Бу ерда энг зич жойлашган иморатлар кўрғонда-шаҳарнинг энг обрўли кишилари ва бойонлари яшайдиган қисмидир” деб таърифлайди, Қарши нотўғри, эгилган, синиқ ва умумий марказга эга тўртта девор билан ўралган. Марказида тўртта мадраса, ҳаммом, масжид жойлашган майдон, тўражон ва бекнинг ўрдаси бор. Ўрда гиштин минорали девор ва ёпиқ йўлаклар билан қуршалган. Бутун шаҳарнинг маркази мана шу, деб тасвирлаган(5:№115; 67) .

Бухоро амирлигига, хусусан, Қарши шаҳри тарихий демографик жараёнларига руслар билан бир қаторда инглизларни ҳам қизиқишлари ортиб борганлигини кузатишимиз мумкин. Александр Бёрнс Қарши шаҳрининг демографик жойлашуви хусусида тўхталиб,ўз тасаввурини қуйидагича изоҳлайди: Шаҳар бир миллик кенгликда ястаниб ётади. У каттакон бозорга ва 10.000 аҳолига эга. Уйларнинг ҳаммаси томи текис ёпилган. Унинг шимолий ғарбий қисмида тупроқдан кўрғон бўлиб мурчал-сув қуйиладиган чуқурлик билан ўраб олинган ва анчайин мустаҳкамликни юзага келтирган.. Қарши Бухоро мулкларида пойтахтдан сўнг энг йирик аҳамиятга эга бўлган жой ҳисобланади. Бу воҳа йигирма мил кенгликни ташкил этади, дарё унинг барча далаларини суғоради. (6: 23-24)

XIX асрнинг 30 йилларига келиб Қарши амирликнинг ҳарбий зонаси сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этиб, 2500 қўшин сақланганли манбаларда ўз ифодасини топган. (7:523)

Бухоро амирлиги йўллари ҳамда Қаршига туташ йўллар, ер ости бойликлар, маъданлар, конлар, шунингдек Қаршига яқин тоғларда мавжуд кўмир конлари ҳақида ҳам маълумотлар ёзиб қолдирилган. (6:61)

1863 йилда Қаршига ташриф ташриф буюрган Херман Вамбери шаҳар ҳақида муфассал маълумотларни келтириб, шаҳарнинг девори бўлмаганлиги сабабли, кўприкдан ўтишинг биланок, шаҳарга келиб қолганингни ҳис қиласан, деб таъкидлайди. (8:162)

Шунингдек Ҳ. Вамбери Қарши шаҳрида дам олиш жойини нафақат Самарқандда, ҳатто Эронда ҳам учрамайдиган, “Қаландархона” деб аталадиган каттакон боғни ҳайратланиб тилга олади.

Қашқа воҳасида, кўриб чиқиладиган даврда шаҳар аҳолисидан ташқари, ер ва суви бўлмаган, чорваси йўқ қишлоқ кишиларининг ҳам бир қисми ҳунармандчилик билан шуғулланган. Бундан турмуш шароити фақат эҳтиёж орқасидан бўлиб қолмасдан, воҳадаги кўп асрлик анъана билан ҳам боғлиқ эди.

Ҳунармандлар гузарлари шаҳарларнинг маълум қисмларида, баъзи ҳолларда эса у ёки бу ҳунармандчилик тури учун зарур табиий шароитларни инобатга олган ҳолда жойлашишган. Масалан, қассоблар, тери ошловчилар ва умуман катта миқдорда сув билан ишловчи касб эгалари шаҳарнинг ғарбий, серсув сой оқиб ўтувчи ва бир қанча булоқ мавжуд бўлган қисмида жойлашган. Бир турдаги касб эгаларининг ёнма-ён гузарларда жойлашганини ҳам кузатиш мумкин (9:76)

Бухоро амирлигининг савдо ва иқтисодий алоқаларида Қарши муҳим ўрин тутган. Чунки бу салоҳиятли шаҳар ҳам йирик қарвон йўлларида кесилган чорраҳасида жойлашган эди. Хитой, Еттисув ва Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлари Хуросон, Эрон билан Бухорони Афғонистон ва Ҳиндистондаги савдо шаҳарлари билан боғловчи қарвон йўллари бутун сўнгги асрларда Қарши орқали ўтганлиги шаҳарнинг савдо маркази сифатида юксалтирган.

Шунингдек, Қарши халқаро улгуржи савдо маркази ва йирик миқдордаги товарларни сақлаш имкониятига эга бўлган шаҳар сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Қаршида Бухоро билан асосий транзит савдо йўли жойлашганлиги сабабли ҳам кўпроқ амирлик маркази Бухоро маданиятининг таъсири айниқса сезиларли бўлган. Ўз навбатида Қарши савдогарлари ҳам Россия, Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистон билан ҳам самарали савдо алоқаларини ўрнатилган.

Қаршида мавжуд бўлган бозорлар ҳақида фикр юритганда, XVIII аср ўрталаридаёқ катта аҳамиятга эга бўлиб келган мол бозори муҳим аҳамият касб этади. Бу бозорда ҳатто Амударё бўйларида яшовчи туркманлар ҳам ўз қўйларини ва машҳур туркман отларини сотиш учун олиб келишган. Манбаларда Қаршидаги жун ва жундан тайёрланган маҳсулотлар сотиладиган савдо расталари катта майдонни эгаллаганлиги қайд этилади (1:109).

Қарши атрофидаги, яъни ўтроқ араблар томонидан етказиб бериладиган қорамол терилари Қарши бозорида йиғилиб, у ердан Бухоро орқали Россияга олиб чиқилган. Қарши шаҳри қуйи Қашқадарёдаги барча чорвадорлар учун энг асосий савдо маркази ҳисобланган.

1894 йилги маълумотларга кўра, савдо ва ҳунармандчилик Қаршига ўша давр нарҳида 1 млн. 800 минг сўмлик қўшимча соф фойда келтирган.

Қарши бозори орқалигина кўплаб пахта, қуруқ мева, ипак, тамаки чиқарилган. П.И.Демезон Қарши тамақисини аёло навга эга эканлиги ҳам алоҳида таърифлаган.(7:524)

Қарши шаҳри катта карвон йўлининг чорраҳасида жойлашганлиги туфайли бу йўл орқали воҳа шарқ ва ғарб, жануб ва шимолий ўлкалар ва мамлакатлар билан доимий алоқада бўлган.

Шу боис Қарши Бухоро шаҳрининг савдо-сотик, иқтисодий ва маданий алоқааларида асосий ўринлардан бирида турган. Хитой, Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларини Хуросон ва Эрон билан ҳамда Бухоро шаҳрини Афғонистон ва Ҳиндистондаги савдо шаҳарлари билан боғловчи карвон йўллари сўнгги ўрта асрлар давомида Қарши орқали боғланувчи йўл бўлган. Бухоро шаҳри дарвозаларидан ҳамда карвонсаройларидан бири Қарши номи билан аталиши бежиз эмас, албатта. Ўз навбатида Қарши шаҳри дарвозаларидан бири ҳам Бухоро дарвозаси деб аталган. Амирлик бошқарув тизимида ҳам қаршилиқ амалдорларнинг нуфузи анча баланд бўлган.

XVIII аср ўрталарида Қарши йирик савдо шаҳри бўлиб, кўрғоннинг барча бош кўчаларида савдо дўконлари фаолият кўрсатган, лекин уларнинг асосий қисми шаҳарнинг шимолий қисмида жойлашган.

Самарқанд жанубидаги халқаро савдо йўли ҳам Насаф ва Кеш орқали ўтган. Фарғона, Тошкент воҳаси ва Самарқанддан чиққан карвонлар Жом дашти орқали Насафга келишган. Бу ердан Келиф, Керки ёки Амир Темур дарвозаси орқали Термизга элтувчи йўлларга боғланган. Насаф Термиз савдо йўли Субах, Киндик қишлоғи ва Темир дарвоза орқали ўтган. Киндик қишлоғи Насафдан уч кунлик йўл масофада жойлашган бўлиб, бу ерда Самарқанддан Кеш орқали келувчи савдо йўли Насаф Термиз савдо йўлига қўшилиб кетган (10:77-79).

XVIII асрнинг охирида, Ҳайдар Тўра Қаршига ҳокимлиги вақтида, кўрғондан ташқарида савдо дўконлари қуришни тақиқловчи фармон чиқаради. XIX асрнинг бошларига келиб, Қарши шаҳар аҳолиси кўпайиб, худуди кенгайганлиги боис бу фармон ўз-ўзидан бекор қилинади. Аста-секин кўрғон атрофида ўз бозорларига, савдо дўконларига эга бўлган янги шаҳар пайдо бўлади, кўрғон эса «эски шаҳар» номини олади.

Ўрта Осиё шаҳарлари аҳолисининг асосий қисми бевосита савдо-сотик билан машғул бўлишганлиги сабабли, Қуйи Қашқадарё воҳасидаги йирик савдо марказлари Қаршидан ташқари Шаҳрисабз, Китоб ва Яккабоғ каби шаҳарларда ҳам мавжуд бўлган. Бу шаҳарлар бир-бирлари, катта бозорлар ҳамда атрофдаги қишлоқлар билан ўзаро иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаб борган(11:97). Шу ўринда фикримизнинг исботи сифатида Н.Маевнинг Қарши ҳақида билдирган фикрларини келтириб ўтиш жоиздир. Муаллиф Қарши шаҳар сифатида маъмурий жиҳатдан эмас, кўпроқ савдо-сотик йўлари учун қулай демографик жойлашган шаҳар бўлгани учун тез таракқий этаётганлигини қайд этади.” Қарши кўчаларидан айланиб ўтсангиз шовқинли бозорда ҳамиша ишлаб турган ва нима биландир банд одамларни кўрасиз. Бу ерда сиз юзидан муғомбирлик билиниб турган тожикни ҳам, ўзбекни ҳам қўй жунидан тайёрланган катта қора телпак кийиб олган дашт фарзанди туркманни ҳам кўрасиз”,-дея таъкидлайди у.

Шундай қилиб, кўриб чиқиладиган даврда Қаршининг тарихий демографик жойлашуви, улкан дашту-чўл ҳудуди зонасидаги ягона йирик савдо маркази сифатида аҳамиятга эга бўлди. Айниқса, муҳим савдо йўллари чорраҳасида жойлашган Қарши шаҳри амирликнинг йирик савдо хунармандчилиги маркази сифатида муҳим ўрин тутганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ханьков Н. Описанные Бухарского ханства СПб, 1843-С. 108.
2. Насриддинов Қ. Қарши қалъаси. Қарши, Насаф, 2006. Б-33.
3. Маев Н. Город Карши. Туркестанские ведомости, 1879. №24; Абдусаттор Жуманазар. Насаф. Т. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007й, 65 бет.
4. Массон М.Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи Т., 1973. С-73
5. Литвинов Б. Карши. Туркестанские ведомости. 1910 г. № 115. Абдусаттор Жуманазар. Насаф. Т. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007й, 67 бет..
6. Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в). Т., 1990, с-23-24; 61.
7. Равшанов П. Қарши тарихи т., Янги аср авлоди., 2006 й, Б-523, 524.
8. Вамбери Х. «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи». Т., 1990. 162-бет.
9. Сухарева О. К истории Бухарского ханства. Т., 1958. С-76.
10. Мавлонов Ў., Маҳкамова Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., «Академия», 2004, 77-79 бет.
11. А.Ҳасанов. Қашқадарё воҳаси шаҳарсозлиги ва меъморчилиги (XVI-XIX асрлар) Т., “Ворис” 2019 й Б-97 .